

Sárközi Máté Bálint

***A Vanitatum vanitas*-motívum hatástörténete a
19. századi magyar irodalomban**

2025. január

Tartalomjegyzék

1.	Bevezetés: a téma bemutatása	3
2.	A <i>Vanitatum vanitas</i> recepciójának fontos problémái	5
3.	A <i>Vanitatum vanitas</i> közismertségének bizonyítékai	6
4.	Gyulai Pál „felelete” a salamoni bölcsességre	11
4.1.	Az értékszembesítő válasz – Gyulai Pál: <i>Vigasztaló</i>	11
4.2.	Egy másik lehetőség – Gyulai Pál: <i>Kandallómnál</i>	16
5.	A <i>Vanitatum vanitas</i> hatása Reviczky Gyula költészetére	17
5.1.	A kozmopolita-vita „háttérzenéje” – Reviczky Gyula: <i>Arany Jánosnak</i>	17
5.2.	A <i>Vanitatum vanitas</i> motívumainak továbbélése Reviczky Gyula <i>A cigaretről</i> című versében	20
6.	A <i>Vanitatum vanitas</i> hatása Komjáthy Jenő költészetére	21
7.	A <i>Vanitatum vanitas</i> hatása Vajda János <i>Meghasonlás</i> című versére.....	24
8.	Röviden a formáról.....	25
9.	Összegzés	26
10.	Bibliográfia.....	28

1. Bevezetés: a téma bemutatása

„Hiábavalóság, csak hiábavalóság, ezt mondja a prédikátor, hiábavalóság, csupa hiábavalóság. Minden hiábavalóság! Mi haszna az embernek minden fáradozásból, amit magára vállal a nap alatt?” (Préd 1,2–3.)

Ezzel a példamondattal, ha úgy tetszik tanítással kezdődik a bibliai *Prédikátor Könyve*. Jeruzsálem királyának, Dávid fiának szavai jelentős hatást gyakoroltak a későbbi korok költőire. Már a középkortól kezdve¹ fellelhetőek olyan vanitas-versek, amelyek a Salamonnak tulajdonított gondolatot újrafogalmazták, felhívják a befogadó figyelmét arra, hogy a földi életben minden hiábavaló. A vanitas-irodalom hagyományához kapcsolódva írta Kölcsey Ferenc a *Hymnusszal* nagyjából egy időben *Vanitatum vanitas* című versét 1823-ban. A mű recepcióját az elmúlt két évszázad során az a kiemelkedően fontos értelmezési kérdés foglalkoztatta leginkább: tényleg komolyan állítja-e a versbeszélő, hogy minden hiábavaló, vagy a romantikus ironia eszközével hívja fel a figyelmet arra, hogy mi a következménye annak, ha a sztoikus-cinikus ataraxia állapotára vágyik valaki, tehát esetleg a központi gondolat veszélyére figyelmeztet Kölcsey?

Kutatásom célkitűzése, hogy a 19. századi magyar irodalmat – pontosabban a század második felének és a századvégnek az irodalmát áttekintve feltárjam és bemutassam Kölcsey komoly visszhangot kiváltó művének hatástörténetét. Ugyanis Kölcsey költeménye már a kortársakat is megosztotta: a vers által sugallt gondolatok a reformidőszakban nem voltak elfogadottak, mivel a költemény nem tükrözött hazafias hozzáállást, életszemléletét inkább a cinikus rezignáltság jellemezte. Az 1850-es évektől kezdődően szinte valamennyi jelentős költő életművében megjelenik a *Vanitatum vanitas*-gondolata. Egyrészt számos verset tekinthetünk kifejezetten Kölcsey költeménye parafrázisának, másrészt a Kölcsey-vers témája és motívumai is igen sűrűn előkerülnek a 19. második felének költészetében. A kor olvasójának alapvető befogadói élménye lehetett, ha ráismert a szöveg olyan elemeire, amelyek aktivizálták egy másik szöveggel kapcsolatos tudását. Kölcsey verse esetében ilyen erőteljes hatást és intertextuális kapcsolatot sejtető és keltő sajátosság lehet a szöveg nyelvi megformáltsága, a mondanivaló hasonlósága, vagy éppenséggel a szintén fontos referenciális kapcsolatot indukáló versforma is.

¹ LUKÁCSY Sándor, *Kölcsey: Vanitatum vanitas = Remény s emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferencről*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, G. MERVA Mária, Bp. – Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1990, 18–51.

Lényeges a hatástörténet intertextuális mechanizmusait vizsgálni, különös tekintettel arra, milyen nyomai fedezhetők fel az egyes művekben a fentebb leírt fő értelmezési kérdésnek. A szakirodalomban Dávidházi Péter tanulmánya tárja fel, hogy milyen mélyen érinti már a korabeli olvasót is a *Vanitatum vanitas* mondanivalója.² Olyan nagyhatású alkotásról beszélünk tehát, amelyen keresztül bemutatható a magyar irodalomtörténeti és irodalomkritikai gondolkodás perspektívaváltása. Egy ilyen jelentős indulatokat kiváltó vers szinte törvényszerűen intertextuális utalások formájában is megmutatja a hatását – mint az fentebb említettem –, hiszen mivel történetileg és kritikailag aktívan tárgyalt téma, az alkotók és befogadók irodalmi érzékenysége is hatással van – a költők műveltséganyagában élő textus könnyen játékba hívható vendégszövegek alkalmazása vagy rájátszás által, befogadói oldalról pedig az evokatív eszközök könnyen felidézhetik a művelt olvasóban Kölcsey művét.

A *Vanitatum vanitas* hatását a 19. század második felének irodalmára, elemeiben már szintén elkezdte feltárni az irodalomtörténeti kutatás. Vadai István a 2000-es évek elején megjelent tanulmányában, *Az érvényes mérce* című írásában meggyőzően igazolja, hogy Reviczky Gyula *Magamról* című alkotása rájátszik a *Vanitatum vanitasra*.³ Ehhez hasonlóan Szilágyi Márton nemrégiben megjelent tanulmánya kimutatja a Kölcsey-mű szövegszintű hatását Arany János életművében, négy verset tárgyalva (*Gondolatok a béke-congresszus felől; Visszatekintés; Báró Kemény Zsigmondhoz; En philosophe*).⁴

Ezen a gondolatmeneten elindulva fogtam neki kutatásomnak. A *Vanitatum vanitas* értelmezéséhez, recepciójához kapcsolódó – meglehetősen bonyolult és szerteágazó – szakirodalom feltárása után Arany János műveinek érintőleges vizsgálatán kívül négy további, a 19. század második felében alkotó jelentős költő életművét vizsgáltam át, feltételezve, hogy Kölcsey műve nemcsak Aranyra, hanem rájuk is hatást gyakorolt, s ők is alkottak olyan műveket, amelyek evokálják a *Vanitatum vanitast*. Reviczky Gyula, Vajda János, Komjáthy Jenő és Gyulai Pál életművében is találtam olyan szövegeket, amelyek intertextuális kapcsolatban állnak a kiindulási pontként megjelölt Kölcsey-verssel.

Ezen felül a korabeli folyóiratok interneten elérhető korpuszát is feltártam, bizonyítékokat keresve arra az állításra, hogy a *Vanitatum vanitas* meghatározó szöveggént jelent meg a 19. század második felének irodalmi kultúrájában is. Emellett néhány szerző

² DÁVIDHÁZI Péter, *A kitagadástól az irodalmi kánonig: A Vanitatum vanitas és a magyar kritika* = D.T., *Per passivam resistantiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 144–173.

³ VADAI István, *Az érvényes mérce: Kölcsey Ferenc: Vanitatum vanitas*, Tiszatáj, 56(2002), 1–16.

⁴ SZILÁGYI Márton, *A Vanitatum vanitas és Arany lírája*, Irodalomismeret, 2023, 76–86.

levelezésében vagy önéletírásában is olyan bizonyítékra bukkantam, amely Kölcsey versének általánosan elterjedt jelentőségét támasztja alá.

A következőkben a recepció néhány kérdésének feltárása után áttekintem azokat a szövegeket, melyek alátámasztják Kölcsey művének népszerűségét és közismertségét, majd a *Vanitatum vanitas*szal intertextuális kapcsolatba lépő szövegeket mutatom be annak érdekében, hogy láthatóvá váljék, milyen erős hatást gyakorolt a szöveg a 19. század második felének lírájára.

2. A *Vanitatum vanitas* recepciójának fontos problémái

Mint azt már bevezetőmben is említettem, a *Vanitatum vanitas* recepciótörténetét egy alapvető értelmezési kérdés kíséri. A szöveg ironikus hangvétele felveti a kérdést, hogy a versbeszélő tényleg komolyan mondja-e, amit gondol. Ha mégsem komoly az állítása, akkor pedig a túlzás már-már parodisztikus eszköze által hívja fel a figyelmet arra, hogy nem lehet a „minden hiábavaló” elve szerint élni, hiszen az ahhoz a létállapothoz vezet, amelyet a lírai én az öngúny eszközével mutat be a szövegben. A mű keletkezésének idején, az első vita során Toldy és Bajza nem biztos, hogy ebben a dichotómiában szemlélték a szöveget, mindenesetre Toldy úgy vélekedett róla, hogy biztosan humoros megszólalása ez a versbeszélőnek.⁵ Ez a fajta pesszimizmus ugyanis nem fér össze a befogadói közeg (köztük Toldy Ferenc) Kölcsey-képével és általános irodalomszemléletével. Ezt az elgondolást a legerősebben talán Szontagh Gusztáv képviseli, amikor a vers kapcsán megállapítja, hogy nem megbocsátható egy költőnek az ilyesféle (pesszimista) gondolat, még akkor sem, ha nagyon elkeseredik. (Akik egyébként úgy szemlélik a szöveget, hogy a versbeszélő komolyan gondolja, amit állít, nagyrészt hozzáfűzik, hogy ez a válság csak egy pillanatnyi elkomorulása Kölcseynek. A keletkezéstörténeti alapú értelmezésük tehát igyekszik feloldozni a szerzőt.)

Z. Kovács Zoltán két részre osztja a *Vanitatum vanitas* olvasatait. Az interpretációk egyik csoportjába tartoznak azok az elgondolások, amelyek (legtöbbször Kölcsey életéből levezetve) a válság tüneteként értelmezik a verset. A másik csoportot azok a lehetséges értelmezések alkotják, amelyek bizonytalanok abban, hogy a szöveg ténylegesen pártolja-e az

⁵ DÁVIDHÁZI, i. m., 150–156.

ataraxiát. Ezen megközelítésekben fontos szerep jut a romantikus irónia jelentésteremtő erejének is: az irónia, az öngúny okozza az értelmezési kérdés végső eldönthetlenségét.⁶

Emellett az általános értelmezési kérdés mellett, vagy ezzel összefüggésben vizsgálható a kritikátörténet (és az irodalomtörténeti gondolkodás) perspektívaváltása: bárhogyan áll a romantikus irónia által eldönthetetlen fő kérdéshez az olvasó, a korábbi értelmezések kénytelenek „mentegetni” Kölcseyt, hiszen erkölcsi alapokon (is) nyugszik az irodalmi minőség elismerése. A korábbi értelmezések esetén az öngúny jelentésteremtő erejének elbírálását tehát beárnyékolja az erkölcsi mérlegelés szükségessége. A későbbi korok irodalomszemlélete azonban már nem értékalapú, ezért a versben megjelenő pesszimiztikus szentenciát nem bírálják morális alapon a mű különböző interpretációi.

A fentebb felvázolt kérdések és problémák az általam feldolgozott versek értelmezésében kulcsfontosságúak lesznek. Az értelmezések sokszínűsége és divergenciája már önmagában bizonyítja Kölcsey művének jelentőségét, azonban a következőkben mégis érdemes áttekinteni azokat a szövegeket, melyek nem feltétlenül hermeneutikai szempontból érintik a *Vanitatum vanitast*.

3. A *Vanitatum vanitas* közismertségének bizonyítékai

A *Vanitatum vanitas* népszerűségét a 19. században, és leginkább annak második felében egy sereg különböző típusú és műfajú szöveg támasztja alá és bizonyítja. Ezek áttekintése mindenképp szükséges volt ahhoz, hogy biztosan állíthassam, az általam felfedezett intertextuális kapcsolódások a tárgyalt lírikusok életművében nem véletlenszerűek. Ha Kölcsey verse közismert, a korabeli olvasók az evokatív eszközök által jelzett kapcsolatot észlelhetnék az általam a dolgozat második felében felsorolt versekben, illetve ugyanebből kiindulva az utalások mögött feltételezhetjük az alkotói szándékot is.

Arany János levelezésének néhány részlete bizonyítja, hogy a század második felében is izgalmas, érdekes (és főként ismert) szövegnek minősül a *Vanitatum vanitas*. Tompa

⁶ Z. KOVÁCS Zoltán, „*Vanitatum vanitas maga is a humor*”: Az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában, Bp., Osiris, 2002 (Doktori Mestermunkák), 20.

Mihályhoz írt leveleiben idézi is a verset – pontatlanul, ami arra utal, hogy könyv nélkül, fejből írja le a mű néhány sorát.

„A mi ez után következik leveledben: kár volna olly komolyan vened. Ha ma rajtad, holnap rajtam vagy más jó emberönkön. Engem, a múltra nézve, teljesen megnyugtattak soraid: a jövőre nem szükség óvatosságot ajánlanom. »Tél és harmat, nyár és hó, mind csak hiába való!«”⁷

Az előbbi sorok 1853-ból származnak. 1857-ben szintén Tompa Mihálynak írt levelében – Dávidházi Péter hívja fel erre a figyelmet – Arany János saját gondolatmenetével, mondandójának a *Vanitatum vanitas*ra rímelő paradox, ironizáló jellegével mintha indirekt módon értelmezné is a Kölcsey-mű összetett és elbizonytalanító beszédhelyzetét:

„Hogy lelked, kedélyed meg van romolva, roncsolva, azt szívesen elhiszem, de az nem ok; e tekintetben jó magam is úgy vagyok; egész kedélyállapotom nem ér egy irgalmas kiáltást, de azért próbálgatom feltartani a fejemet, mint az én öreg Benczém a derekát, s csak akkor hunyászkodom meg kissé, ha látom, hogy az bizony sehogy sem sikerül. Kivált a napokban igen jó kedélyflastromra találtam bukkanni, s ez Kölcsei »Vanitatum vanitas«-a, melyet máskor csak tréfára véltem, de most betű szerint hiszem, vallom és követem, kivált utolsó versszakát:

Ne gondolj a világgal,
Bölcs az, ki mindent megvet:
Sorssal, kincscsel, méltósággal
Tudományt, hírt, életet:
Légy, mint szikla, rendületlen
Tompa (ez szójáték rád), nyugodt, érzéketlen,
Kedv emel, vagy bú temet,
Szépnek, rútnek, húnyj szemet.

S azon vagyok, hogy minél inkább egy érzéketlen tuskóvá lehessek, mert nem érzeni – oly boldogság! Azért, fiam, én tőlem ne is várj nagy részvétet sorsodban és bajaidban: én nem akarok részvevő lenni, se szánakozó rajtatok – mert orvosilag tiltva van. Nem is szeretlek valami nagyon, csak oly adagban, a mi izgatást nem okoz: emotio tönkre tenne legott. Ha bölcs akarsz lenni, tégy te is ekképen, felelj meg a névnek, melyet viselsz.,”⁸

⁷ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1853. máj. 23. = ARANY János *levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei XVI.), 225.

⁸ Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. jún. 4. = ARANY János *levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, JANKOVITS László, Bp., Akadémiai, 2004 (Arany János Összes Művei XVII. kötet), 305–306.

Az Arany által „kedélyflastromnak” ítélt vers romantikus iróniájára, a tulajdonképpeni üzenet eldönthetlenségére világít rá itt Arany, kísérletként felveti, hogy milyen is, ha az ataraxia eluralkodik az emberen.

Tompa Mihály 1862-ben Szemere Miklóshoz írt levelében szintén említi a *vanitatum* *vanitas* gondolatát. Ezen szövegből teljes bizonyossággal nem olvasható ki, hogy Kölcsey művére utal-e vagy csak általánosan idézi a bibliai gondolatot, azonban gyanítható, hogy mégis inkább Kölcsey lehetett az ihletadó.

„Hanem kedves barátom! ne epésítsd azért magad szerfelett, essél keresztül e dolgon s azután gondold meg, hogy *vanitatum* *vanitas* minden a világon!”⁹

Tompa Mihály néhány évvel korábban hasonló szöveggörnyezetben találkozott a fentebb idézett Kölcsey-sorokkal, ezeket Arany küldte el neki. Hatással lehetett rá a levél szövege, ám biztosan mégsem állíthatjuk, azonban a kifejezés említése is mutatja, hogy a *vanitatum* *vanitas* fogalma és gondolata élénken él a kor embereiben, mindennapjaikban – már akár Kölcsey versétől függetlenül is.

Táncsics Mihály *Életpályám* című írásában említi Kölcsey *Vanitatum* *vanitas*-át. Itt a szöveg szó szerint utal a műre:

„Önkéntelenül jut itt eszembe Kölcseynek »*Vanitatum* *vanitas*«-a. Szomorúsággal telnék el lelkem, ha a dolognak csak múlandó oldalát tekinteném, de mennyi vigasztaló van abban, ha kezemet keblem bal felére téve, nyugodtan, tiszta lélekkel elmondhatom : e kisbíró nem vádolt arról, hogy rendeltetésemet be nem töltöttem, polgári és hazafias kötelességemet nem teljesítettem. A kötelesség többféle lehet, mindegyiknek különkülön meg van a maga sajátos értéke; teljesítettem mindegyiket, de egyikféle kötelesség teljesítésének sincs oly édes gyümölcse, mint a honszerelemnek. Saját nemzeti létünket tekintve, a magyar már megsemmisült volna, ha nem volnának időnként honszerelmének túláradásai. Ezen egyeseknek nagylelkűsége tartja fenn a kellő súlyegyént; ami roszt akarnak a gonoszok, azt a jobbak nagy erényei helyre pótolják. A hazafiságra nézve nincs »*vanitas*«, mert a jobb magyarok honszerelme örökéletű.”¹⁰

⁹ Tompa Mihály Szemere Miklósnak, Hanva, 1862. július 28. = TOMPA Mihály *levelezése 1839-1872.*, szerk. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1964 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 6.), I, 379–380. <https://www.szaktars.hu/akademai/view/bisztray-gyula-szerk-tompa-mihaly-levelezese-1839-1862-1-kotet-1964/?pg=387&layout=s&query=vanitatu>

¹⁰ TÁNCICS Mihály, *Életpályám*, s. a. r. CLAIR Vilmos, Bp., Központi Táncsics-bizottság, 1885 (Táncsics Mihály művei 7.), IV, 182.

Táncsicsnak önkéntelenül eszébe jut a vers, amelynek tartalmával, az általa közvetített pesszimizmussal vitába is száll. A hazafiság nem felesleges, nem hiábavaló – ezt állítja a szerző. Az idézet megmutatja, hogy egyfajta igazodási pontként is funkcionálhatott, az önmegértés eszköze is lehetett a század második felében Kölcsey műve.

Nemcsak az önmegértés, hanem a karakterábrázolás lehetőségét is kínálta a *Vanitatum vanitas*. Major Béla 1867-ben közölte *A bölcsész csalódása* című beszélyét a Magyarország és a Nagyvilág hasábjain. A történet főszereplőjét, Igaray Gyulát az elbeszélő leginkább azon keresztül jellemzi, hogy Gyula egyik kedvenc verse Kölcsey *Vanitatum vanitas*a. Itt az elbeszélő egy kisebb részét közli a költeménynek, a helyhiányra hivatkozva választ ki csak egy szövegrészletet. A főszereplő a történet során később idéz a *Vanitatum vanitas*ból, sőt, el is szavalja. Érdekes értelmezői pozícióba helyezkedik Major Béla beszélye is Kölcsey verse kapcsán. Igaray Gyula világfájdalmáról egy kedves, szép lány, Sarolta rántja le a leplet, mikor kimondja, amit még senki sem mondott ki a „bölcsészről” – mégpedig, hogy világgyűlöletét „affektálja”. Nagy megrökönyödésében Gyula aznap este már nem Kölcseyt, hanem Petőfit olvas, majd végül szép lassan szerelemre gyúl Sarolta iránt. A beszély végén az elbeszélő didaktikus módon közli az olvasóval a történet tanulságát:

„Meneküljetez ily szép szemekhez ti is, kedves ifjú barátaim, ha a divatos bölcsésség mániája megszáll, s ti is csalódní fogtok abban a véleményetekben, hogy az élet nem szép s élni nem érdemes”¹¹

A szöveg első olvasásra tehát Kölcsey művét tisztán pesszimiztikusnak értelmezi, és ez ellen a pesszimizmus ellen érvel Igaray Gyula példázatos történetén keresztül. Azonban a Kölcsey-mű recepciótörténetét vizsgálva érdekes párhuzamosság fedezhető fel *A bölcsész csalódás*ának állítása és a *Vanitatum vanitas* beszélőjének elbizonytalanító beszédaktusa között. Dávidházi Péter így ír a műben megjelenő „salamoni álarcról”:

„a kiinduló tétel egy bibliai szereplő szájába adva hangzik el, tehát felelősséget áthárító utalásként, sőt tiszteletet parancsoló idézetként, s a továbbiakban ennek játékosan komoly kipróbálása zajlik, a látszólag magabiztos állítások ellenére úgyszólván feltételes módban, legfeljebb mintegy ironikusan, fenntartással helyezkedve bele a salamoni tanítás vágyott és félt következményeibe”¹²

¹¹ MAJOR Béla, *A bölcsész csalódása*, Magyarország és a Nagyvilág, 30(1867), 351–352 és 31(1867), 364–365.

¹² DÁVIDHÁZI, i. m., 146.

A vágyott vagy félt következményekbe való behelyezkedés látható *A bölcsész csalódásában* is, e tekintetben hasonlóan jár el a két szöveg. A *Vanitatum vanitas* értelmezési keretébe belefér ugyanis, hogy a romantikus ironia eszközével ugyanarra hívja fel a figyelmet, mint amire Major Béla, szövegének parabolisztikussága által: az ataraxia állapotára épített élet negatív következményeket von maga után.

Még akkor is, ha az előbbi értelmezés csak a Kölcsey-szakeret ismeretében lehet érdekes és releváns, és nagy eséllyel az alkotói szándék nem a *Vanitatum vanitas* komplexitásának felmutatása, így is egyértelmű Major Béla szövege alapján, hogy Kölcsey műve a '60-as években is érezteti hatását, vitára hívja a kor alkotóit. Érdekes adalék, hogy Major valószínűleg ugyanúgy könyv nélkül idézi a verset, mint Arany, hiszen a „tompá, nyugodt, éreztelen” sort „tompá, nyugodt, éreztelen” változatban közli. Ez, illetve maga a beszély is arra mutat rá, hogy a *Vanitatum vanitas* közismert szövegnek számított a 19. század második felében.

A közismertség egyik különleges bizonyítékát a Borsszem Jankó nevű vicclapban találhatjuk meg. A folyóirat 1891. március elsején közölt egy rövid gúnyverset (*Az én dalaimból* címmel), amelyben megjelenik a *vanitatum vanitas* szókapcsolata:

Vanitatum vanitas
Nagy csapás a sanitas
Százszor fájóbb a nyomor
Ha van hozzá jó gyomor

Hentes, derék Vanicsek
Boltod felé sietek
Hejh! de ott csak didergek
Vanitatum vanicsek¹³

Hogy a nyelvi humor alanya (vagy tárgya) lehet ez a kifejezés, azt bizonyítja, hogy széleskörben ismert volt, hiszen egyébként a szavak szintjén megjelenő poén egyáltalán nem lenne értelmezhető a befogadói közeg számára. A fentebb sorolt bizonyítékok mellett pedig eléggé valószínű, hogy a korabeli művelt olvasóban akár ez a szöveg még azt is felidézheti, hogy Kölcsey életművében megjelenik ez a kifejezés még a század elején. Az ütemhangsúlyos ritmika is fontos szerepet játszhat ebben, a formaiság is döntő hatással lehet az olvasók asszociációira.

¹³ *Az én dalaimból*, Borsszem Jankó, 9(1891), 3. (1891. március 1.)

Az előbb sorolt példák mind alátámaszthatják az állítást, miszerint Kölcsey Ferenc *Vanitatum vanitas* című műve a 19. század évtizedei során közismert, népszerű, értelmezői kihívást jelentő, alkotói érdeklődést okozó szöveg lett. Az irodalmi közgondolkodás része volt tehát Kölcsey szövege, ezt igazolják a nyilvánosságban megjelent és meg nem jelent szövegek (a levelezések) is egyaránt. Következzenek tehát a vizsgált költők életművéből olyan versek, amelyekben intertextuális kapcsolat fedezhető fel a *Vanitatum vanitasszal*.

4. Gyulai Pál „felelete” a salamoni bölcsességre

4.1. Az értékszembesítő válasz – Gyulai Pál: *Vigasztaló*

Gyulai Pál *Vigasztaló* című verse meglehetősen erős szálakkal kapcsolódik a *Vanitatum vanitashoz*. Kölcsey Ferenc műve az elsődleges nyelvi jelentés szintjén a „mind csak hiábavaló” állítását fogalmazza meg különböző metaforák és példák katalógusszerű felsorolása által, illetve a sztoikus-cinikus ataraxia állapotát javasolja megoldásképpen. Gyulai Pál két szempontból is felidézi Kölcsey versét: a forma és a tartalom által.

A két szöveg formailag teljesen azonos. Bár Kölcsey nyolc, Gyulai hét versszakból építi fel művét, a strófák struktúrája megegyezik. Az egyes versszakok nyolcsorosak, két négyesoros periódusra oszthatók. Az első periódus 8-7-8-7 szótagszámú sorokból áll, a második négy sor 8-8-7-7 szótagos. A nyolcszótagú sorok egy perióduson belül egymással rímelve, a hetesek ugyanígy, így a strófa első fele keresztrímes, a második fele párosrímű. A nyolcszótagú sorok felező nyolcasok (4/4), a hétszótagú sorok kétüteműek (4/3). Ez a versforma tulajdonképpen a Himfy-strófa „rövidített változata”, mivel az tizenkét soros, két keresztrímes periódust követ a párosrímű. Kölcseynél a két keresztrímes szakasz helyett csak egy áll a versszakok elején.

Míg a Himfy-strófát a korabeli olvasó a szerelmi témával asszociálhatta Kisfaludy Sándor Himfy-dalai miatt, Kölcsey *Vanitatum vanitasa* alakíthatta a kor olvasóinak asszociációs rendszerét, hiszen a Himfy-strófa módosított formáját közismert alkotásában egy teljesen eltérő témával kötötte össze. Ezen állítást alátámasztani látszik, hogy a századvégi líratörténet egyik darabja – Gyulai *Vigasztalója* – a formaisága által is evokálja a kiindulási pontnak tekintett szöveget.

Érdekes jelentésteremtő aktus, hogy a formai azonossághoz tartalmi ellentétesség társul. Egyfajta „ellen-*Vanitatum vanitas*”-ként értelmezhető így a *Vigasztaló*. Ez pedig tökéletesen megfelel annak, amely a Gyulai-parafrázisok kapcsán elmondható, hogy Gyulai számára a nagy elődök követése mind tematikailag, de talán még inkább formailag alapvető költői magatartás. A forma azonosságával még hangsúlyosabban rávilágít a mintául vett versre, illetve arra, hogy ő maga felétlenül meg kívánta haladni az eredeti költő gondolatmenetét.¹⁴ Kölcsey versével kapcsolatosan is ez lehet a helyzet, az *aemulatio*, vagyis a versengve utánzás a cél. A cím pontosan fogalmazza meg a vers tartalmát, ugyanis a beszédhelyzet a vigasztalás beszédhelyzete. A lírai én a szövegben választ ad egy (elképzelt) másik személy problémájára: az öregségből fakadó gyász, fájdalom, tehetetlenség érzése ellen beszél, ezzel vigasztalva a megszólítottat.

Az erkölcsi üzenet tehát teljesen ellentétes a Kölcsey versében megszólaló (és salamoni szerepbe lépő)¹⁵ lírai én üzenetével. Lukácsy Sándor a vanitas-irodalom szövegeit értékfosztó műveletként értelmezi.¹⁶ Ehhez képest éppen hogy „értékadó” művelet a *Vigasztaló*, hiszen hét versszakon keresztül azt bizonyítja, hogy van értelme az életnek, pontosabban, hogy idősen is van értelme az életnek, az idős emberekben is lehet tettvágy, idősként is lehetőség nyílik az értékteremtésre.

Az első versszak a dinamikus „Ej” felkiáltással indul, és már itt megfogalmazódik a központi gondolat. Gyulai a közvetlen megszólítást választja, míg Kölcsey a megszólítás által hozza létre a vers beszédhelyzetét, a salamoni álarc felvételével eltávolítja a személyes költői megszólalástól mondandóját. A lírai én tehát abban az esetben a salamoni próféta üzenet közvetítőjeként értelmezhető, aki a befogadói közösséghez szól, és a Gyulai-vers beszélőjéhez hasonlóan már az első versszakban szentenciózusan megfogalmazza művének központi állítását. A tétel megfogalmazása után a *Vigasztaló* második-harmadik versszakában a lírai én a negatív festés logikája alapján felhívja a figyelmet arra, hogy minek a hiánya teszi örömtelivé az öregséget. A negyedik-ötödik versszakban azt tanácsolja a megszólítottnak, hogy ne keressen kibúvót az öregség alól, ne próbálja meg fiatalnak tettetni önmagát. A hatodik versszakban a korábbiakhoz fűzi a haza kérdését. Itt jelenti ki, hogy az idős ember

¹⁴ A témáról bővebben lásd AJKAY Alinka, *Aki „sokat vasalt” – Gyulai Pál verseléséről = (B)Irodalom: Gyulai Pál az irodalom élén*, szerk. AJKAY Alinka, CSÁSZTVAY Tünde, Bp., reciti, 2018 (Reciti konferenciakötetek 2), 67–99, 98.

¹⁵ A salamoni szerep bizonytalanságáról lásd Szilágyi Márton és Dávidházi Péter említett tanulmányait.

¹⁶ LUKÁCSY, i. m., 22.

értékes a haza számára, ha követi a korának megfelelő magatartásmintát. A vers a hetedik versszakban végül vigasztaló, mulatozásra hívó szavakkal zárul.

A mű tematikai-szerkezeti felépítéséből is kiolvasható, hogy mint a *Vanitatum vanitas*, a *Vigasztaló* is egyfajta magatartásmintát vázol, amely a megfelelően (meg)élt élet feltétele. Kölcsey a már korábban említett sztoikus-cinikus ataraxiát tartja az egyetlen lehetséges útnak a megfelelő élethez, Gyulai azonban az időskor nyugodt bölcsességét, a derűt és életvidámságot állítja követendő példaként az olvasó elé.

Az azonos forma, a hasonló téma és az eltérő állítás egyértelműen felidézhetik a századvég olvasójában Kölcsey *Vanitatum vanitas*-át. Ezen érintkezési pontok mellett azonban a szövegben található egy olyan sor, amely konkrét szövegallúzió – Gyulai a szöveg jelentésteremtő aktusainak komponálásakor tudatosan hívja be az értelmezésbe Kölcsey művét. Amikor a vers végén a lírai én többedjére is újrafogalmazza, hogyan kell jól viselni az öregkort, szövegszerűen felidézi a *Vanitatum vanitast*:

Hát hazád? Egész halálig
Lelkesül a honfi-szív;
Mássá csak a módja válik,
Maga élve-halva hív.
Érett ésszel, józan fővel,
Lépést tartva az idővel,
Ha a nép bölcs véne vagy,
Szavad tett és súlya nagy.

„Érett ésszel, józan fővel”, fogalmaz Gyulai, és szavai visszhangozzák Kölcseyt:

Itt az írás, forgassátok
Érett ésszel, józanon,
S benne feltalálhatjátok
Mit tanít bölcs Salamon:

A vendégsszöveg jelenléte tehát végérvényesen bizonyítja az összefüggést a két szöveg között. Ráadásul a majdhogynem tökéletes pontossággal idézett sor szintén a versek kapcsolódásának egyik központi kérdésére vonatkozik – nevezetesen, hogy mi is az az életelv, amit az ember „érett ésszel, józanon” hallgat és követ.

A két felvázolt magatartásminta mögött két eltérő érték szemlélet jelenik meg. Mint korábban említettem, Kölcsey verse értékfosztó, Gyulai verse azonban értékadó jellegű. A *Vanitatum vanitas* következesen rombolja a korábbi érték koncepciók alapján értéknek ítélt tényezőket lekicsinylő metaforáival. Ehhez képest a *Vigasztaló* értékstruktúrája ellentétes a

Kölcsey versében felvázoltakkal. Az ifjúsággal asszociált fogalmak (remény, szenvedély, szerelem), amelyek az ifjúság összefüggésében értéknek számítanak, az idősödés pozíciójából visszatekintve inkább összezavaróak, kétségbeejtőek, felzaklatóak, tehát nem ismerhetőek el központi követendő emberi értéként. Az időskor értéke a nyugalom, az „össze-vissza” – ahogy Gyulai fogalmaz – felszámolása. A vigaszt adó gondolat mögött, hogy az öregség új keretrendszere értéket ad az emberi életnek, felsejlik azonban, hogy mégis élvezetes (volt) mindaz, amit a fiatalság kapcsán felvázol a szöveg – így tehát az értéktelennek, terhesnek, rossznak titulált fogalmak mögött mégis ott lebeg egyfajta elfojtott nosztalgikus érték.

Érdekes, ahogy összecseng az előbb leírt gondolat a *Vanitatum vanitas* bizonyos értelmezéseivel. Horváth János tanulmányában például arra hívja fel a figyelmet, hogy „egy-egy meleg hullám tagadás közben is szinte cáfolni látszik a tagadót”,¹⁷ utalva arra, hogy a tagadott értékek mögött mintha megbújna valamifajta optimizmus, mintha a vers tagadó modalitása indirekt módon mégis értéknek ismerné el a szóban forgó (tagadott) értékeket. (Ha a példa kedvéért kiemeljük a katalógusszerű felsorolásból Mátyást, akkor a „Mátyás dicső csatázási”-t kakasviadallal azonosító metaforából arra következtethetnénk, hogy a vers tagadólag mégis azt állítja Mátyásról, hogy dicső.) Ezt a felvetést azonban Szauder József cáfolja¹⁸, cáfolatát pedig elismerően említi Lukácsy Sándor.¹⁹ A magyarázat szerintük pedig az, hogy a teljes értéktelenség kifejezéséhez praktikus szempontok miatt muszáj a versbeszélőnek a korábbi értékrendszerek kiválóságait parányinak, tűnékenynek beállítania, hiszen az értéktelenség, az értékvesztettség csak ebből a pozícióból bizonyítható. Ha más elképzelések szerint is az értéktelen, a középszerű dolgokat sorolná a vers, az állítások elsúlytalanodnának. „Mátyás dicső csatázási” tehát csak azok szerint dicsőségesek, akik nem tudnak azonosulni a vers központi gondolatával.

Mégis érdekes kritika- és irodalomtörténeti adalék, hogy hogyan próbálja „mentegetni” az értelmező Kölcsey szövegét és ezen keresztül magát Kölcseyt. Horváth János is talán azzal a céllal olvassa a maga módján a szöveget, hogy ne kelljen Kölcseyhez kapcsolnia egy ilyen mentálisan megterhelő gondolatot, mint a „mind csak hiábavaló”. A gondolat, hogy a haza hű szolgája, Kölcsey Ferenc ilyen mértékben pesszimiztikus világképet közvetít, megbotránkoztatónak hathatott. A mai olvasóban jogosan merül fel a kérdés, hogy egyáltalán miért jelenik meg a mentegetés gesztusa a *Vanitatum vanitas*

¹⁷ HORVÁTH János, *Kölcsey Ferenc* = H. J., *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956., 154–206, 189.

¹⁸ SZAUDER József, *Kölcsey Vanitatum vanitas-a* = Sz. J., *Az estve és Az álom*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 433–451, 440.

¹⁹ LUKÁCSY, i. m., 37.

receptiótörténetében. Érdekes ennek kapcsán – a dolgozat második fejezete után újra – feleleveníteni a vers kritikátörténeti jelentőségét, ugyanis innen közelítve, a mű kulturális összefüggésrendszerét vizsgálva talán még inkább feltárulkozhat Gyulai versének jelentése is.

A második fejezetben felvázolt irodalomtörténeti keretrendszerben érdemes gondolkodni Gyulai Pál álláspontjáról, illetve arról, hogy Gyulai értelmezése hogyan függhet össze a *Vigasztaló* című költemény olvasási lehetőségeivel. Gyulai is azok közé tartozik, akik – ha nem is szándékosan –, de értelmezésükkel mentegetni próbálják Kölcseyt. Gyulai esetében ennek háttérében az az irodalomszemlélet áll, amely a költészetben harmóniát, összhangot kíván, a pesszimizmust pedig diszharmóniának ítéli²⁰. Így gondolkodik még a saját verse megírása előtt Gyulai Pál a század végén (1890-ben) a *Vanitatum vanitas*-ról:

„philosophiai ódának tekintették megjelenésekor s erkölcstelennek ítélték, mert lenézi az emberi magasabb törekvéseket s hiábavalónak tartja az életet. De e költemény sem philosophia, sem erkölcsi tanítás, hanem egy szenvedő és szenvedései fölébe emelkedő lélek keserű humora, mely, az eszményhez mérve, mindent törpének talál, szenvedélyesen játszik az emberi dolgokkal, a fenségesben is meglátja az emberi hiúságot és gőgöt, s könnyét nevetésbe fojtva, megnyugszik a világ sorsán. (...) Az ily humor csak eszményi lelkek sajátja s túlérzékeny, fölláldozó szívéké.”²¹

Gyulai írása is mutatja, hogy a korban (legalábbis Gyulai számára mindenképpen) az erkölcsi alapú ítélet iránti igény még mindig megjelenik – ez alól a *Vanitatum vanitas* a keserű humor, az irónia hatásrendszere „menti fel”, hiszen ez által nem olvasható tisztán filozófiai szöveggént, az értelmezés lélektani aspektusa sokkal meghatározóbb.²²

Gyulai – ha fogalmazhatok így – küzdelme a Kölcsey-vers értékelésével újabb olvasati lehetőségét kínálja fel a *Vigasztaló*-nak. Ha Gyulai Pál a századvégen a mű receptiótörténetét kísérő kérdésben (hogy a vers komolyan javasolja-e az ataraxiát) máshogy gondolkodna, irodalomszemlélete megkívánná, hogy a szöveget erkölcsi szempontból elítélje. Ennek tükrében a *Vigasztaló* újabb szinten kapcsolódik a *Vanitatum vanitas*-hoz. Gyulai mintha a *Vigasztaló* megírásakor a *Vanitatum vanitas* újraírását célozná meg – a tökéletes formai azonosság, illetve a vendégszöveg megjelenése alátámasztja ezt – mintha ezzel a gesztussal akarná helyreállítani, felülírni azt a pillanatnyi erkölcsi megingást, amit a Kölcsey-mű jelenthet a magyar líra történetében, ha filozófiai szöveggént értelmezik. Mintha az *aemulatio*

²⁰ DÁVIDHÁZI, i. m., 161.

²¹ GYULAI Pál, *Kölcsey Ferencz* = Gy. P., *Emlékbeszéd*, Bp., Franklin, 1902, I, 294–295.

²² DÁVIDHÁZI, i. m., 163.

tiszteletadó és egyben versengő aktusa állna a mögött, hogy Gyulai Kölcsey ritmusára, a vigasztalás hangján szólva megírja válaszát a pesszimizmussal, a cinikus ataraxiával, és talán az ironia okozta eldönthetetlenséggel szemben is.

4.2. Egy másik lehetőség – Gyulai Pál: *Kandallómnál*

Gyulai Pál azonban nemcsak a *Vanitatum vanitas* ellenében, hanem a szöveg cinikus ataraxiát támogató értelmezése mellett kiállva is ír verset, még hozzá közvetlenül a *Vigasztaló* elé helyezi a kötetében. Ezen költeményének címe *Kandallómnál*. A motivikus hasonlóság sugallja az ihletforrást, de a ritmus is eszünkbe juttatja Kölcsey versét még akkor is, ha Gyulai négysoros strófákba tördelte a sajátját, a nyolcas és hetes sorok váltakozása ebben a formában is felidézi a *Vanitatum vanitast*.

A lírai én ebben a versben a hamvadó, megsemmisülő tűz látványából kiindulva fejti ki a szöveg szentenciózus tételét az utolsó versszakban, ezzel már-már klasszicista jellegű struktúrát kialakítva:

„A tüzet mind nézem s nézném,
De immár hamvába hal
És megzendül lelkem mélyén
Mélán egy bús régi dal.

Arról zeng, hogy mi az élet:
«Árnyék, amely játszik véled,
Egy kis szerelem, egy kis bor,
Sok nagyravágyás, végre por.»”

A vers picturája megalapozza a végső üzenetet: a tűz elenyészése illusztrálja mindazt, amit az életről állít a szöveg, mégpedig, hogy pusztán csak árnyék, illetve hogy mulandó természetű. Ahogy a hangulatteremtő látvány is bemutatja az élet kettősségét (a tűz a kinti eső kopogásával szemben meleget adó, „enyhítő”, lángjai még erejük teljében vannak, majd szikraként elenyésznek), úgy a szentenciában is ez jelenik meg. Igaz, a lírai én a szerelmet és a bort is az „egy kis” szó szerkezet részeként említi, ez pedig arra utal, hogy azok az értékek, amik az embert boldoggá teszik, elenyészőek az élet árnyék-voltához képest.

A szövegben, ahogy a vanitas-versekben általában, megjelenik a halál képe. A vers végén arra utal a lírai én, hogy minden porrá lesz, s ebben megint csak felismerhető Kölcsey

műve. Nemcsak a szentenciában, hanem a picturában is megjelenik a halálra vonatkozó utalás – a tűz nem elalszik Gyulai versében, hanem „hamvába hal”.

A pusztulás, az elmúlás felől vizsgált élet képét festi tehát ez a szöveg, éppen úgy, mint a *Vanitatum vanitas*. Úgy tűnik, Gyulai akárhogy is akarta volna felülrni a „mind csak hiábavaló” gondolatát, a történelmi-társadalmi környezet – és talán Kölcsey hatása – elégikussá hangolta például a most bemutatott költeményét is.

5. A *Vanitatum vanitas* hatása Reviczky Gyula költészetére

5.1. A kozmopolita-vita „háttérzenéje” – Reviczky Gyula: *Arany Jánosnak*

Reviczky Gyula *Arany Jánosnak* című versében is felismető a *Vanitatum vanitas* hatása. Az intertextuális kapcsolatot ebben az esetben a tartalmi összefüggés csak látens módon értelmezi, a formai hasonlóság irányítja rá a figyelmet Kölcsey versére.

A kozmopolita-vita a század második felének egyik legmeghatározóbb irodalmi polémiaja, Aranyhoz szól Reviczky ezzel a művével. Az alcím mutatja is, a címzett Arany János, akinek a *Kozmopolita költészet* című alkotására válaszul írja Reviczky Gyula a versét. Kérdésként merülhet fel tehát, hogy mi köze Reviczky szövegének Kölcseyhez. Formailag-ritmikailag hasonlít a *Vanitatum vanitas*-ra, azonban az evokáció ebben az esetben a *Kozmopolita költészetre* vonatkozik. Arany műve nem kapcsolódik olyan mértékben Kölcsey verséhez, mint a Szilágyi Márton által felsorolt alkotások, azonban felfedezhető mégis egyfajta halványabb kötelék a két szöveg között.

Arany János művének középpontjában éppúgy, mint a *Vanitatum vanitas* esetén, az értékrend kérdése áll. Arany arról ír, hogy a kozmopolitizmus helyett a „magyaros iromány”, a „magyaros költészet” az igaz érték. Kölcseyhez hasonlóan helyenként egészen cinikus hangnemet üt meg:

„Vagy kevés itt a dicsőség,
S a nemzettel sírba lejt?
Kis-szerű az oly elsőség,
Amit a szomszéd se sejt?
Nincs erőnkhez méltó verseny?
Dalra itthon tárgy elég?

Nem férünk a kontinensen
Albion is kéne még?...”

Konkrét rájátszásként fogható fel a „Légy, ha birsch, te” sorkezdet, amely itt egyértelműen elítélt magatartásmintát vezet be. Kölcsey esetében, mint korábban is említettem, a romantikus irónia eldönthetetlené teszi a felszólítás igaz értelmét.

„Légy, ha birsch, te »világ-költő!«
Rázd fel a rest nyugatot:
Nekem áldott az a bölcső,
Mely magyarrá ringatott;
Onnan kezdve, ezer szállal
Köt hazámhoz tartalék:
Pusztá elvont ideállal
Inkább nem is dallanék.”

Összeköti azonban a téma és a ritmus mindhárom költeményt: ritmikai szempontból a felező nyolcasok és kétütemű hetesek váltakozása már a *Kozmopolita költészet* esetén az olvasó eszébe juttathatja Kölcseyt. Reviczky az Arany iránti tiszteletből választja ugyanezt a formát, ezzel azonban ugyanúgy kapcsolódik Kölcseyhez is. Tematikailag a *Vanitatum vanitas* értékfosztó alkotás, a *Kozmopolita költészet* és az *Arany Jánosnak* pedig egészen hasonló ritmikával, „háttérzenével” a nemzeti jellegű költészet értékéről szól. Ezen a lazább összefüggésen túl azonban Reviczky mégis mintha visszanyúlna konkrétan intertextuális utalás által Kölcseyhez.

Reviczky versének retorikai jellegzetessége egy ponton erősen utal a *Vanitatum vanitas* érvrendszerére. Megkérdőjelezhető azonban Kölcsey műve kapcsán érvrendszert emlegetni, ugyanis a szöveg maga nem igazán indokolja meg az oly erősen állított tételt, miszerint minden hiábavaló. „Az argumentáció valójában nem argumentáció” – fogalmaz S. Varga Pál.²³ Logikai-filozófiai keretrendszerben olvasva a szöveget feltűnik, hogy „a beszélő állításai nem tartalmaznak semmilyen meggyőző elemet”²⁴, a *subiectio* retorikai alakzatának keretében a vers szentenciáját a versbeszélő lefokozó ítéletek érvényességébe vetett hite támasztja alá. Ha megengedőbbek vagyunk, és a filozófiai terminológiától elrugaszkodva, hétköznapi módon használjuk a meggyőzés fogalmát, akkor a mű meggyőzőereje abban áll,

²³ S. VARGA Pál, *A Vanitatum vanitas és a Nemzeti hagyományok = Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., reciti, (Hagyományfrissítés 1.) 2012, 115–124.

²⁴ *Uo.*, 116.

hogy katalógusszerűen sorolja az értékfosztó metaforáit. Ez a strukturális felépítés a vanitas-versek hagyományához kapcsolja Kölcsey művét.²⁵ A katalógus része az *ubi sunt* formula is. Reviczky verse ezen a ponton fonódik össze a *Vanitatum vanitasszal*: érvrendszerében ugyanis megjelenik a méltóságok, kiválóságok Kölcseyhez hasonló felsorolása.

„Kék egével ősz Homérosz
Valamennyi nemzeté.
Buskomolyság, mélaság is
Egy van csak: a Hamleté.
Bolond Istók mindenütt volt,
A hol ember szenvedett.
Nagy művész, ki emberek közt
Feledi a nemzetet.

Gunyakaczaj minden hazában
Don Quijotének végzete.
Ember, hát nem kell kutatni
Küzködő Faust német-e?
A világ nyelvét beszéli
Molière, a francia
Harpagon, Alcest s a többi
Csupa kozmopolita.”

Így érvel tehát Reviczky amellett, hogy a költészet általános igazsága, emberi tartalma nemzettől és nyelvtől független, ezért tehát az igazi nagyság nem utóbbiban, hanem az előbbieken keresendő. Kölcsey értékfosztó mondatai meglepően hasonló retorikai szerkezetet alkotnak:

„Sándor csillogó pályája,
Nyúl vadászat, őzfutás;
Etele dúló csordája
Patkánycsoport, foltdarázs;
Mátyás dicső csatázási,
Napoleon hódítási,
S waterlooi diadal:
Mind csak kakasviadal.

(...) A vég, melyet Sokrat ére,
Catonak kihulló vére,
S Zrínyi Miklós szent pora
Egy bohóság láncsora.

(...) Demosthén dörgő nyelvével
Szitkozódó halkufár;
Xenofon mézbeszédével

²⁵ Lukácsy Sándor idézett tanulmánya ezt részletesen, több szempontot érintve is bemutatja.

Rokka közt mesére vár;
Pindár égi szárnyalása
Forró hideg dadogása;
S Phidias amit farag,
Berovátkolt kődarab.”

A két szöveg hasonlósága megnyitja a lehetőséget a korabeli olvasó előtt, hogy Reviczkyről Kölcsey jusson eszébe. Az intertextuális kapcsolatot erősíti az is, hogy a szerzőnek nem ez az egyetlen verse, amely rájátszik a *Vanitatum vanitas*ra.

5.2. A *Vanitatum vanitas* motívumainak továbbélése Reviczky Gyula *A cigaretről* című versében

Reviczky *A cigaretről* című alkotása motívumrendszerén, témáján és rimtikáján keresztül kapcsolódik Kölcsey művéhez. A *Vanitatum vanitas* képei mind a felsorolt fogalmak, személyek értéktelenségét jelzik. Ezek az értékfosztó metaforák jellegüket tekintve leginkább az eltűnést, megsemmisülést jelképező fény- és hőjelenségeként jelennek meg.²⁶ A Lukácsy Sándor által megszámlált harminc metafora²⁷ között vannak

- az állatvilághoz, természethez kapcsolódó képek, amelyek az emberi törekvéseket lefokozzák, céltalannak szánalmasnak mutatják (pl. kődarab, hangyafészek, méhdongás, patkánycsapat, foltdarázs, nyúl vadászat, őzfutás, kakasviadal, lepkeszárny)
- a légneműséghez kapcsolódó képek, amelyek a tűnékenységet, bizonytalanságot, a könnyű és hirtelen pusztulást jelzik (pl. sóhajlás, pára, gőz, buborék, légállítvány, fuvallat, tarka pára, füst)
- a fényjelenségekhez kapcsolódó képek, amelyek a fény távoliségével, tűnékenységével szintén az élet hiábavalóságára, céltalanságára utalnak (pl. bolygó fény, szikra, szivárvány, holdvilág)
- azok a képek, amelyek nem sorolhatók be az előbbi kategóriákba, azonban nagyon hasonló alapelven működnek, hasonló olvasati lehetőségeket kínálnak

²⁶ SZAUDER, i. m., 446.

²⁷ LUKÁCSY, i. m., 37–38.

Ez a metaforarendszer jellegét tekintve hasonlatos a vanitas-versek toposzkészletéhez. Azt a szakirodalom többször is hangsúlyozza, hogy Kölcsey ugyan topikus képeket használ, de a vers jelentésbeli gazdagsága mégis felülmúlja a korábbi vanitas-versek jelentésgazdagságát.²⁸

Reviczky Gyula *A cigaretről* című verse a fentebb felsorolt metaforákhoz hasonló képekkel fejezi ki mondandóját. Szentenciája egybecseng a *Vanitatum vanitas* központi gondolatával. Reviczkyénél: „Füst az élet; elenyészünk”, Kölcseyénél: „Mind csak hiábavaló!”. A két szöveg gondolatrendszerének kiindulópontja közel azonos – a világon minden tünékeny. Reviczky műve ezt a tételt fejti ki képein keresztül, azonban megoldási lehetőséget nem javasol. Mintha ebben az esetben maga a megfogalmazás lehetne a megoldás eszköze.

Motívumaiban – hasonlóan, mint Kölcseyénél – a légneműség képei dominálnak. A füst, a köd, láng helyett a hamu, a lég (levegő) a vers metaforái, hasonlatként a „cigaret” jelenik meg. A képek által sugallt tehetetlenség és pusztulás a vers könnyed ritmusában oldódik fel. A hatsoros versszakok két periódusból állnak, mindkét periódus első két sora felező nyolcas, a harmadik kétütemű hetes. A nyolcasok páronként rímelve, a két hetes sor is összecseng. Így tehát 8-8-7-8-8-7 és aabccb struktúra és rímképlet jellemzi a szöveget.

Ahogy a formai játékosság találkozik a súlyos igazság kimondásával, egyértelműen felidézi a *Vanitatum vanitas* – főleg, hogy a mű ritmikai szerkezete meglehetősen hasonlít a Kölcsey által alkalmazottra. Ezen túl a két szöveg képisége is fontos intertextuális kapcsot jelent. Reviczky Gyulát láthatólag foglalkoztatta a *vanitatum vanitas*-motívum. Erről árulkodik *Magamról* című verse, melyet már Vadai István elemzett.²⁹ Ebben csúcspontként ki Kölcsey Reviczky Gyula életművére gyakorolt hatása.

6. A *Vanitatum vanitas* hatása Komjáthy Jenő költészetére

Reviczky Gyula *A cigaretről* és Komjáthy Jenő *Füst* című verse mentén felrajzolható egy intertextuális hatástörténeti ív. Az előbbieken bemutattam a *Vanitatum vanitas* és a Reviczky-vers összefüggéseit, most ehhez kapcsolva elemzem a *Füstöt*.

A *Füstben* vendégszöveg jelzi az inspiráló forrást:

²⁸ Ezt megállapítja tanulmányában Szauder József és Lukácsy Sándor is.

²⁹ Erről lásd Vadai István korábban idézett tanulmányát.

„Füst koszorúz és elmerengek;
Eszembe jut a gúnyírás,
Belátom én is, bölcs ítélet,
Hogy füst az élet, semmi más.
A kék szivarfüst ezt meséli,
S valami sajdul idebent:
Eszembe jut most, mennyi fényes
Reményem, álmom füstbe ment.”

Reviczky szavai jelennek meg a részletben: „füst az élet”:

„Füst az élet; elenyészünk,
Mint a kicsi cigaret.”

A vers tehát elsősorban *A cigaretről* című szövegre utal, azonban a gúnyírás mint fogalom felidézheti Kölcsey *Vanitatum vanitasát* is. A gúny fogalmának megjelenése arra utal, hogy Komjáthy Reviczky-olvasata is felismeri, hogy milyen erős jelentésképző elem a versforma, a ritmus és a tartalom divergenciája.

A légneműség képeit (füst, füstgomoly, dohánylevél illata) felvonultató *Füst* is felszólítja az olvasót egy általa javasolt magatartásminta követésére. A mű központi képe, a füst több értelemben is megjelenik a szövegben: a „füstbe ment” szólás kontextusában, amikor a tünékenységgel, a veszteséggel áll összefüggésben; az elfüstölgés kontextusában, amikor a mulandóságra utal; az „egy füst alatt” szólásban, mikor a füst maga metaforikusan semleges; később pedig a mulandóság nyújtotta szabadság metaforájaként.

„A füst szabad! Nem köti törvény,
Mint tégedet, ó, földfia!
Tűzanyjától az égbe törvén,
Mi kéj neki szárnyalnia!
Mindig másért rajong a szíve,
Csapongó, játszi, szertelen;
Szilárd alakba nem törődik,
Mert szabad és - jellemtelen.”

A füstnek ezen értelmezése a lírai én számára elfedi az élet minden fájdalmát („És rajtaveszve elfelejtem, / Hogy életem is füstbe ment.”), így a végső üzenetet a füstnek a szabadsághoz kapcsolódó jelentéséből vezeti le:

„Kövesd a füstöt! Illanását
Tanuld ki, értsd meg szellemét!

Föl nem leled sehol se mását:
Itt a valódi bölcsesség!
S ha már mindennek egy az ára,
Az eszköz és a cél is egy:
Légy fürge füst, ne lomha pára,
Hisz úgy is minden füstbe megy!”

A lírai én tehát azt állítja, hogy alkalmazkodni kell a világ metafizikai jellegzetességeihez, a *Vanitatum vanitas* szemben nem a valóságból való kivonulást, hanem a valóság jellegével való azonosulást tanácsolja. Látszik tehát, hogy Kölcsey Ferenc alkotása vitára hívja a századvégi költőket, ez is jelentős hatását bizonyítja, ami a most bemutatott két vers közül Reviczky művében formai hasonlóság képében is megmutatkozott.

Ha Kölcsey szövege felől olvassuk Komjáthy Jenő életművét, érdekes intertextuális kapcsolatot fedezhetünk fel a *Vanitatum vanitas* és Komjáthy *Quam prope tam procul* című verse között.

A *Quam prope tam procul* szerelmi témájú szöveg, tartalmilag szinte semmi köti Kölcsey művéhez. A ritmus átütő ereje azonban annál inkább, ugyanis formailag a két szöveg majdnem teljesen azonos. Ehhez hasonló mértékű megfelelés csak Gyulai *Vigasztalójának* esetén tapasztalható. A vers felező nyolcas és kétütemű hetes sorokat váltakoztat: 8-7-8-7-8-8-8-8 struktúrát mutatnak az egyes strófák, rímelését tekintve keresztrím jellemzi a versszakokat. Komjáthy költészetére az időmértékes verselés jellemző, erre a szokatlan ritmikai felépítésre tehát már csak emiatt is felfigyelhet az olvasó.

Ugyan a költemény által keltett asszociációk körébe eshetnek Kisfaludy Himfy-dalai, a Himfy-strófánál rövidebb forma talán mégis erősebben utal Kölcseyre. Az első versszak szintén a *Vanitatum vanitas* irányába mozdíthatja el a befogadó gondolatait:

„Milyen átok ez mi rajtunk,
Bűvös Isten-ostora:
Minden órát elszalajtunk,
Nem mienk a mámora!
Téged, édes, ott közelben
Megölelni, mondd, mi gátol?
Sejtemnek szárnya lebben:
Amily közel; olyan távol!”

A verskezdetben tehát egy olyan alaphelyzetet vázol fel a szöveg, ahol a szerelmespár „elszalajt minden órát”, nem megfelelően éli életét, nem tud felülemelkedni a mulandóságon azzal, hogy megél minden lehetséges örömet az életben. A formaiságon túl ebben az alapvető felismerésben fedezhető fel a hasonlóság Kölcsey művével, a számottevő különbség annyi, hogy a *Vanitatum vanitas* pont arra int, hogy „tompá, nyúgód, érezetlen” legyen az ember, a világ hitványsága miatt ugyanis nem szabad hinnie az életörömben. Komjáthy esetében az életöröm létezik, elérhető, azonban a vers azokat ábrázolja, akik nem tudnak élni a saját életlehetőségeikkel.

7. A *Vanitatum vanitas* hatása Vajda János *Meghasonlás* című versére

Vajda János költészetében is tetten érhető Kölcsey Ferenc hatása: ritmikai és tematikai hasonlóság figyelhető meg a *Meghasonlás* és a *Vanitatum vanitas* között. Formai szempontból a felező nyolcas és kétütemű hetes sorok váltakozása idézi fel Kölcsey versét. Vajda művének központi állítása is hasonló: „Hitvány volt és lesz az ember...”

A szentenciához ezen szöveg esetében is kapcsolódik egy javaslat, amelyet megfogalmaz a lírai én az olvasó felé. A versszakok végén refrén-szerűen ismétlődik a felszólítás: „Egyél, igyál, és neved”. A versben megfogalmazódó illúzióvesztés fájdalmas hangján szól ez a gúnyos mondat. Az első strófában ez a kiábrándultság meglehetősen plasztikusan jelenik meg:

„A világ hogy elsilányul!
A zaj, mely megkábitott,
Azt hívéd, hogy harc, pedig csak
Halál vonaglása volt.
Fönn az égen, lenn a földön
Semmi sincs tökéletes.
Hitvány volt és lesz az ember...
Egyél, igyál és neved.”

A *Vanitatum vanitas* beszélője a világot *per definitionem* hiábavalónak ítéli, Vajdánál azonban kifejezetten a világ elromlása jelenik meg az „elsilányul” kifejezésben. Az elsilányult világ

tehát azt az üzenetet közvetíti, hogy a hedonizmus, az ösztönszerű viselkedés a releváns magatartás az ember számára.

Az utolsó versszak azonban átértelmezi az olvasó addig kialakult lehetséges olvasatát – új kontextusba helyezi ugyanis az „Egyél, igyál és neved” felkiáltást:

„Egymagad törekszel arra:
Boldogítani milliót?
S ugyanaz terít a földre,
Kinek vágyol tenni jót.
Jobb bizony, gondold magadra,
S végső nyughelyet keress,
Hová el ne érjen e hang:
Egyél, igyál és neved.”

A mű regresszív olvasatában tehát a felkiáltás mintha nem is a lírai éntől származna, mintha utólag egy új szólam képződne a versben, mintha a világ kiabálná a refrén-szerűen ismétlődő mondatot az ember fülébe. A világ meghasonlottsága – ahogy arra a cím is utal – abban áll tehát, hogy a világegyetem (és maga az ember) hitvány, értéktelen, és ráadásul az ösztönszerű létezésre ösztönöz. A lírai én az utolsó strófában a feloldozást csak a halálban látja. A halál az, ami megszabadít a meghasonlott világ cinikus, gúnyos, értékvesztett voltától.

8. Röviden a formáról

Fontosnak tartom kiemelni a formai megközelítés fontosságát a feltárt téma kapcsán. Azt gondolom, hogy a kiinduló vers jelentésbeli gazdagságának a versformában keresendő okai is vannak. A szakirodalom nem foglalkozik hangsúlyosan a ritmika kérdéseivel a mű elemzések kapcsán, azonban például Szilágyi Márton utal rá:

„Az azonban aligha véletlen, hogy ehhez a szemléltetéshez éppen [Arany János] a Vanitatum vanitasból választott példát: ez a Kölcsey-vers értelmezésének egy újabb lehetőségét tehetné nyilvánvalóvá, hiszen a rímtechnika kiemelésével a

vers „megcsináltságát”, artistikusságát hangsúlyozta. Ez pedig rávilágíthatott a Kölcsey-vers tragikus iróniája mélyén ott lappangó formai játékosságra is.”³⁰

Az irónia mélyén ott lappangó formai játékosság – úgy vélem –, a mű értelmezésének kulcskérdése. A feltárt hatástörténeti ív legalábbis erre mutat rá, hiszen a legtöbb esetben a formaiság is intertextuális utalás, illetve sok esetben figyelhető meg hasonló viszony forma és tartalom között, mint Kölcsey versében.

A formaiság kérdése természetesen nem nyit meg új távlatokat a mű elemzésében, azonban fontos adalék lehet. Hozzájárulhat a mű jelentésgazdagságának feltárásához, ha figyelmünket arra irányítjuk, az irónia működése hogyan valósul meg a pergő ritmus és a súlyos tartalom divergenciájában, ha felismerjük, hogyan árnyalja ez a befogadás egyik alapvető kérdését (mégpedig, hogy azt állítja-e a beszélő, ami a vers elsődleges nyelvi jelentése). Mindez természetesen látszik a felsorolt parafrázisként értelmezhető verseken.

9. Összegzés

Dolgozatomban megkíséreltem feltárni a 19. század második felének lírájában, (Gyulai Pál, Reviczky Gyula, Komjáthy Jenő és Vajda János verseiben) Kölcsey művének hatását. A felsorolt érvek talán meggyőzően igazolják, hogy Kölcsey Ferenc *Vanitatum vanitas* című verse a magyar irodalom 19. századi költőit foglalkoztatta, elgondolkodtatta – és továbbgondolásra késztette.

Kimondani az élet dolgairól, hogy „mind csak hiábavaló”, súlyos állítás. A nemzeti történelem reformkorában talán meghökkentő is. A *Vanitatum vanitas* vitára hív, elmélyült értelmezésre, továbbgondolásra sarkall – mindezek a folyamatok egyértelműen látszanak azokban a versekben, melyeket dolgozatomban érintettem.

Kölcsey művének jelentésgazdagsága tükröződik a vizsgált szerzők műveiben. A versek – akár indirekt módon is – de gazdagítják a kiinduló mű igen bonyolult értelmezéstörténetét. A 19. századi irodalmi művek átfogó vizsgálata során azonban arra figyelhetünk fel, hogy a század második felében – jellemzően az elvesztett szabadságharc

³⁰ SZILÁGYI, i. m., 83–84.

után – a Kölcsey versében megfogalmazott (cinikus vagy ironikus) rezignáltság és lemondás alapvető túlélési stratégiává változott. Míg a reformkori kortársak azon vitatkoztak, hogy ha egy költőnek rosszkedve van vagy éppen nem optimistán látja a világot, szabad-e egyáltalán versírásba fognia, hiszen a nem megfelelő gondolatokkal nem inspirálják a honfitársakat, nem ösztönzik cselekvésre a nemzet tagjait, az életuntság elveszi az ember tettvágyát, addig a vesztes háború utáni rettenetes kataklizmában az a vélemény és érzés vált uralkodóvá, az a túlélési stratégia tűnt az adott helyzetben leginkább vállalhatónak, hogy az ironikus rezignáltság, a lemondás, a távolságtartás, vagyis az az álláspont, amely nemcsak a nagy tetteket, de a nagy világégéseket is múlandónak, a világegyetem végtelenségéhez mérve semmiségnek tekintik, végső soron segíthet túlélni és feldolgozni a mindennapok szörnyűségét.

10. Bibliográfia

(Hivatkozott és felhasznált szakirodalom)

AJKAY Alinka, *Aki „sokat vasalt” – Gyulai Pál verseléséről* = (B)*Irodalom: Gyulai Pál az irodalom élén*, szerk. AJKAY Alinka, CSÁSZTVAY Tünde, Budapest, reciti, 2018 (Reciti konferenciakötetek 2), 67–99.

Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1853. máj. 23. = ARANY János *levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Bp., Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei XVI.).

Arany János Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1859. jún. 4. = ARANY János *levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, JANKOVITS László, Bp., Akadémiai, 2004 (Arany János Összes Művei XVII.).

Az én dalaimból, Borsszem Jankó, 9(1891), 3. (1891. március 1.)
https://adt.arcanum.com/hu/view/BorsszemJanko_1891/?query=vanitatum+vanitas&pg=94&layout=s

DÁVIDHÁZI Péter, *A kitagadástól az irodalmi kánonig: A Vanitatum vanitas és a magyar kritika* = D. P., *Per passivam resistantiam: Változatok hatalom és írás témájára*, Bp., Argumentum, 1998, 144–173.

GYULAI Pál, *Kölcsey Ferencz* = Gy. P., *Emlékbeszédek*, Bp., Franklin, 1902, I, 294–295.

HORVÁTH János, *Kölcsey Ferenc* = H. J., *Tanulmányok*, Bp., Akadémiai, 1956, 154–206.

LUKÁCSY Sándor, *Kölcsey: Vanitatum vanitas = Remény s emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferencről*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő, G. MERVA Mária, Bp. – Fehérgyarmat, Kölcsey Társaság, 1990, 18–51.

MAJOR Béla, *A bölcsész csalódása*, Magyarország és a Nagyvilág, 30(1867), 351–352 és 31(1867), 364–365.

https://adt.arcanum.com/hu/view/MagyarországEsANagyvilag_1867_2/?pg=60&layout=s&q uery=a+b%C3%B6lcs%C3%A9sz+csal%C3%B3d%C3%A1sa

S. VARGA Pál, *A Vanitatum vanitas és a Nemzeti hagyományok = Szívből jövő emlékezet: Tanulmányok Kölcsey Ferenc Nemzeti hagyományok című írásáról*, szerk. FÓRIZS Gergely, Bp., reciti, 2012 (Hagyományfrissítés 1.), 115–124.

SZAUDER József, *Kölcsey Vanitatum vanitas-a* = Sz. J., *Az estve és Az álom*, Bp., Szépirodalmi, 1970, 433–451.

SZILÁGYI Márton, *A Vanitatum vanitas és Arany lírája*, Irodalomismeret, 2023, 76–86.

TÁNCICS Mihály, *Életpályám*, s. a. r. CLAIR Vilmos, Bp., Központi Táncics-bizottság, 1885 (Táncics Mihály művei 7.), IV.

Tompa Mihály Szemere Miklósnak, Hanva, 1862. július 28. = TOMPA Mihály *levelezése 1839-1872.*, szerk. BISZTRAY Gyula, Bp., Akadémiai, 1964 (A magyar irodalomtörténetírás forrásai 6.), I.

VADAI István, *Az érvényes mérce: Kölcsey Ferenc: Vanitatum vanitas*, Tiszatáj, 56(2002), 1–16.

Z. KOVÁCS Zoltán, *„Vanitatum vanitas maga is a humor”: Az irónia (korlátozásának) változatai a magyar romantika irodalmában*, Bp., Osiris, 2002 (Doktori Mestermunkák).